

A NÉPI NÖVÉNYNEVEK

A NÖVÉNYNEVEK ALAKRENDSZERE ÉS EREDETE

A népi terminológia vizsgálatában a magyar népi növénynevek vázlatos feldolgozására szorítkozunk, a román terminusokra csupán a magyar—román nyelvi kölcsönhatás bemutatásában hivatkozunk. Ennek a vázlatos vizsgálatnak természetszerűen feladata feltárni a tőlünk gyűjtött népi növénynevek eredet szerinti rétegződését. Ez a kérdés szoros kapcsolatban áll az egyes terminusok alakrendszerével is, mivel a képzéssel, összetétellel, alakult növénynevek nyilván magyar nyelvbeli fejlemények, az esetek jelentős hányadában pedig éppen a helyi nyelvjárás alkotásai. Az egyes terminusok alaki felépítése szempontjából négy szerkezeti típus különíthető el: I. Egyszerű növénynevek, II. Képzett növénynevek, III. Összetett növénynevek, IV. Szószerkezetek. Ezeknek a szerkezeti típusoknak a következő a számbeli és a százalékos megoszlása: egyszerű szó: 465 (18,9%), származékszó: 185 (7,5%), összetett szó: 1237 (50,3%), szószerkezet: 573 (23,3%).

I. AZ EGYSZERŰ NÖVÉNYNEVEK

Az egyszerű növénynevek etimológiai megoszlása

Az egész növénynévanyag nem egészen ötödrészét kitevő egyszerű terminusok eredetüket tekintve ugyanazt a rétegződést mutatják, mint a köznyelv hasonló fogalmi rendszerének szókincse. Ezért példák felsorolása nélkül csupán az egyes etimológiai csoportok statisztikai bemutatására szorítkozunk. Az *ósi* (uráli, finnugor, ugor) eredetű elemek száma 13 (az egész névanyag 0,5%-a). *A magyar nyelv külön életében* (illetőleg részben a kalotaszegi nyelvjárásban) *keletkezett* 79 (3,2%); ebből 8 hangutánzó, hangfestő, 3 szóhasadás eredménye, 1 hangátvetéssel keletkezett, 11 népetimológiával, 30 metaforizációval (ezek bemutatására a jelentéstani részben kerül sor), 14 elvonással (tapadással), 8 tulajdonnév köznevesülésével, 4 pedig tiltó igealak főnevesülésével. Etimológiailag ugyanebbe a csoportba tartoznak a szerkezetileg elkülönülő származékok, összetételek, szószerkezetek is. Velük együtt ez az etimológiai réteg a legszámtöbb, az egész botanikai szókészlet több mint 80%-át alkotja.

A kölcsönelemek száma 283 (11,5%). Az egyes átadó nyelvek szerint a következőképpen oszlanak meg: 31 nemzetközi, illetve vándorszó, 56 latin eredetű, 68 szláv, 77 román, 21 török (elsősorban bolgár—török), 18 német, 6 olasz, 3 egyéb. Végül bizonytalan, illetőleg ismeretlen eredetű 89 növénynév (3,6%).

A magyar—román nyelvi kölcsönhatás

Gyűjtési területünkön az évszázadok óta tartó magyar—román együttélés meglehetősen intenzív kulturális és nyelvi kölcsönhatást eredményezett. A vegyes lakosságú falvak kétnyelvűek is, de a túlnyomóan vagy teljesen román, illetőleg magyar falvak lakossága is rendszerint

beszéli a másik nyelvet, így ők sem maradhattak kívül az említett kölcsönhatási folyamatokon. Ami ezt a tájegységet ebből a szempontból mégis megkülönbözteti más tájegységektől, az az, hogy sem a viszonylag kiterjedt és nagy múltra visszatekintő kétnyelvűség, sem az állandó és máig tartó nyelvi és kulturális kölcsönhatás nem bontotta meg a két nyelvjárást, illetőleg a két etnikum kultúrájának egymáshoz viszonyított egyensúlyát, nem alakultak ki a kevertnyelvűségnek, illetve a nyelvi váltásnak olyan tünetei, mint például a Mezőségben. Számszerűségében vizsgálva a kölcsönhatás eredményét, azt találjuk, hogy a román növénynevek közül 121 magyar eredetű (9,8%), ennek hozzávetőleg fele természetesen jelöl. A magyar szókincsben 77 román eredetű, az egész terminológia 2,3%-a (ebből 17 jellegzetesen a gyűjtőgető életmódhoz tartozó növény neve, 5 ún. „román” virág — etnikai és kultikus preferencia mutatható ki velük kapcsolatban, hozzávetőleg 20 természetesen növény neve vagy a növénytermesztéssel kapcsolatos terminus). Ezek között vannak olyanok is elég szép számban, amelyek nem kerültek be Márton Gyula, Péntek János és Vőő István 1977-ben megjelent összefoglaló munkájába (MNyJRKsz), — ez is mutatja egyébként a kölcsönhatás folyamatjellegét. Ilyen, tőlünk feltárt román eredetű szavak a következők (a román megfelelőt saját gyűjtésünkből idézzük vagy Al. Borza etnobotanikai szótárából: Borza 1968): *áfinyála* 'Vaccinium myrtillus' (<r. *afinele*), *borcsák* 'Onobrychis viciifolia' (<r. *borceag* 'Vicia, takarmánykeverék'), *bulbucs* 'Caltha palustris' (<r. *bulbuci*), *buzsoránna* 'Orchis' (<r. *bujorană*), *cilhoj* 'apró fenyves' (<r. *filhă*), *csormojág* 'Melampyrum arvense' (<r. *ciormoiag*), *dobruzs* 'Calluna vulgaris' (<r. *dobruj*), *fenák* 'Foeniculum vulgare' (<r. *fenic*), *feriga* 'Dryopteris filix-mas' (<r. *ferigă*), *huluzsa* 'kukoricakóró' (<r. *hluj, hlujan*), *káránzsel* 'Tagetes' (<r. *caranjel*), *krecsunyica* 'Zygocactus truncatus' (<r. *crăciuniță*), *krecsunyik* ua. (<r. *crăciunic*), *kurpuny* 'Clematis vitalba' (<r. *curpăn*), *pitánka* 'Boletus' (<r. *pitancă*), *piterka* ua. (<r. *pitarcă*), *pizdăcsóri* 'Consolida regalis' (<r. *pizda ciorii*), *preluka* 'irtás; erdei tisztás' (<r. *prelucă*; csak helynevekben fordul elő), *prunuc* 'Prunus padus' (<r. *prunuț*) *pujec* 'oltovány' (<r. *puieți*), *pulá-drákuluj* '1. Asarum europaeum, 2. Euphorbia, 3. Crocus heuffelianus gyökere' (<r. *pula dracului*), *spárángel* 'Asparagus officinalis' (<r. *sparanghel*), *szunetoare* 'Hypericum perforatum' (<r. *sunătoare*), *vejászka* 'Russula' (<r. *oiască*), *zsír* 'bükk makktermése' (<r. *jir*).

A különböző nyelveket beszélők gondolkodásának analóg volta a nyelvi kölcsönhatás rejtettebb megnyilvánulásaként tükörszókat és tükörkifejezéseket hoz létre. A népi botanikai terminológiában számtalan ilyen tükörkifejezés van. Ezek egy része közismerten a latinra, sőt a görögre megy vissza mindkét nyelvben (pl. *bakszaka* — *barba caprei* < *Tragopogon*; *pásztortáska* — *traista ciobanului* < *Capsella bursa-pastoris*; *szappanvirág* — *săpunel* < *Saponaria* stb.). De nagyon valószínű, hogy a *pana cucului*, amelynek a román népnyelvben általában *breabăn* a neve, tükörkifejezés a magyar *kakukkvirág*-ból (*Anemone nemorosa*), a *păpucu domnișoarei* a *kisasszony papucs*-ból (*Cypripedium calceolus*), a *răchiță supărată* a *szomorú fűzfő*-ből, a *disznóserte* viszont már román mintára alakult a magyarban (< *păru porcului* 'Nardus stricta'), a *far-*

kascserge a *țolu lupului* vagy *lepedeu lupului* kifejezésekből (*Polypodium vulgare*), bár a fordított átvétel sem kizárt ebben az esetben.

A szókölcsonzés folyamatában kimutatható a szinonimavonzás, attrakció törvényének érvényesülése. Egy fogalomnak több elnevezése van, ez vonzza a kölcsönszót mint lehetséges új szinonimát. Pl. a *Colchicum autumnale* neveként ismert *őszvirág*, *őszike*, *kikerics* mellé új szinonimaként kölcsönzi a nyelv a *brindus-t*. A '*Lathyrus vernus*' jelentésű *borsókavirág*, *cigányvirág*, *fátavirág* vonzza az újabb szinonimát, a *pipizsoj-t*.

Sokkal fontosabb ennél a szinonimadifferenciálódás vagy disztribúció érvényesülése. Ennek alapján jöttek létre a dublettek is. Például a *fenyő* mint általános jelentésű terminus kiterjed a *Picea*, *Pinus*, *Abies* génuszokra. A *brád* terminust éppen azért kölcsönzi a nyelvjárás, hogy különbséget tudjon tenni a *Picea*, *Pinus* (ezeket jelöli a továbbiakban a *fenyő*) és az *Abies* között (ilyen jelentést kap a *brád*). Máskor az átvevő nyelv egyszerre két szót kölcsönöz, és ezek segítségével differenciálja az addig egyetlen szó jelölte fogalmat, így pontosabban tudja tagolni az addig egységes jelentésmezőt. Van egy-két olyan falu, amelynek nyelvében egyszerre került be a *fenyő* mellé a *molid* és a *brád*. Ebben az esetben a nyelv eredeti szava megőrzi általános jelentését, a *molid* '*Picea excelsa*', a *brád* pedig '*Abies alba*' jelentésű.

Hasonló a helyzet a '*Fragaria*' jelentésű eper-rel (ennek szemantikai megterheltségét még növeli, hogy a *Morus* termését is jelöli). A románból kölcsönzött *kapsony* lehetővé teszi a *Fragaria moschata* önálló jelölését. Hasonló szerepet tükörfelfejtés is betölthet. A *tövis* jelölője a *Cirsium*, *Echinops*, *Carduus* és más génuszoknak, a melléje bekerülő ökörn nyelv (a r. *limba boului* tükörszava) differenciáltan jelöli a *Cirsium canumot*. A Kolozsvár környéki román nyelvjárásban hasonló ehhez a magyar eredetű *rujă* és a *trandafir* jelentésmegoszlása: *rujă* '*Rosa canina*' — *trandafir* '*R. multiflora*, *R. odorata*' stb.

A magyar—román nyelvi kölcsönhatás, szókölcsonzés egyik legérdekesebb jelenségére Bakos Ferenc hívta fel a figyelmet. Arra, hogy ugyanannak vagy két, megközelítően azonos fogalomnak a magyarban román, a románban magyar eredetű neve van (Bakos 1976. 57). Ilyen jellegű a r. *păsulă* és a m. *fuszulyka* viszonya: a Kolozsvár környéki és az ettől keletre fekvő magyar nyelvjárásokban a r. eredetű *fuszulyka* használatos, az itteni román nyelvjárásokban pedig a m. eredetű *păsulă* (vö. Péntek 1978. 178, 1981. 80). Némileg eltér ettől a *trifoj* és a *luhăr* viszonya. A Kolozsvár környéki magyar nyelvjárásból ismert *trifoj* elsősorban a spontán fajokat jelöli, a román nyelvjárásban használt m. eredetű *luhăr* pedig a termesztett fajt.

II. KÉPZETT NÖVÉNYNEVEK

A szóképzésnek önmagában viszonylag kis szerepe van a növénynevek alkotásában (185 ilyen terminusunk van, az anyag 7,5%-a). A származékok egy kis hányada (28) a mai nyelvérzék számára inkább egyszerű szónak minősül. Az ilyen szavakban, mint pl. *bogáncs*, *erdő*, *fenyő*, *levél*, *pityóka*, *pöfeteg*, *sóska*, *seprű*, *tövis* stb. a származékjelleg elhomá-

lyosult, ezért inkább átmeneti típusnak tekinthetők az egyszerű és a képzett növénynevek között.

A képzésmódok közül érthetően kisebb szerepe van a denominális igeképzésnek és a deverbális névszóképzésnek. A deverbális névszóképzéssel alakultak közé félig-meddig elhomályosult származékok tartoznak (*növény, oltovány, jövötény, gyüvötény, gyótény; folyondár, ragadály* stb.), valamint tapadás révén főnevesült igenévi származékok. Ennek a növénynévadásban is vannak állandósult és alkalmi példái: így válnak az eredetileg összetett növénynév jelzői előtagjai állandósult vagy alkalmilag használt növénynevekké. Megszokott például, hogy a beszédhelyzettől és a szövegösszefüggéstől függően az *őszi, mezei, fehér* stb. melléknévi jelzői tagok alkalmilag önállóan is használatosak, és a beszédhelyzet utal rá, hogy milyen alaptag főnévi jelentését sűrítette magába. Fontosabbak számunkra az állandósult tapadás, ráértés esetei. Így az eredetileg igenévi jelzőből növénynév alakult a következő példáinkban (jelentésüket l. a magyar népi növénynevek jegyzékében!): *bagzó* (< *bagzófü*), *bolondító* (< *bolondító burján*), *csengő* (< *csengőfü*), *csüngő* (< *csüngővirág*), *futó* (< *futóvirág*), *rezgő* (< *rezgőfü*), *szívó* (< *szívótök*), *tátogó* (< *tátogóvirág*) stb. (összesen 25). Rendszerint olyan esetben megy végbe ez a ráértéses tapadás, amikor az utótag szemantikailag kis információértékű, általános jelentésű szó: *fű, burján, virág* stb. Ilyen tapadással alakult ki a *napraforgó* terminus is, a népnyelvben azonban folytatódott ez a folyamat, és a határozóragos előtagot is magába sűrítette a melléknévi igenév, így a *Helianthus annuus* neveként a *forgó* főnevesült. A *-t, -tt* képzős igenévi származékok főnevesülésére mindössze két példánk van, egyik sem növénynév: *vágott, rázott*.

Ehhez hasonló folyamat játszódik le a denominális névszóképzéssel alakult melléknévi származékok főnevesülésekor. Ilyen (alkalmi vagy állandó) tapadással alakultak a következő terminusok: *kollektives* (bab), *kormos* (alma), *lőcsős* (körte), *mocskos* (alma) stb. Ebbe a csoportba tartoznak a földrajzinev-adásban jelentős szerepet játszó, növénytársulást jelölő terminusok: *akácos, bodzás, cserfás, égeres, fenyves, gyertyános* stb. A ráértett alaptag ebben az esetben nyilván a *hely, domb, erdő* stb. (vö. Péntek—Szabó 1980. 163, 169). Az ilyen *-s* képzős származékok legnagyobb része tehát eredetileg összetételek meghatározó eleme volt, gyakran meg is maradt determinánsnak, ezekből azonban tapadással főnevesülhetett. Bizonyos esetekben azonban az *-s* mint főnévképző közvetlenül is létrehozhatott a növénynévből önálló helyneveket, ilyenkor a földrajzinev-képző funkciója érvényesül (részletesebben l. Péntek—Szabó 1980. 169).

Az *-i* képzős melléknévi jelző az összetett nevekben is rendszerint azt a helyet jelöli, ahonnan a növény ered, ahol kinemesítették, vagy ahol leginkább elterjedt. Ezek a jelzői tagok is az előbb említett módon főnevesülnek: *besztercei* (szilva), *daróci* (szilva), *kolozsvári* (alma), *monostori* (körte) stb. A példák is jelzik, hogy az így alakult növénynevek általában fajtanevek. De ehhez hasonló alakuláson ment át a '*Zea mays*' jelentésű *tengeri* szavunk is. A *-féle* képző személynévhez kapcsolva szintén az eredetre utal, arra, akinek szerepe volt az illető termesztett fajta terjesztésében (pl. *Nániékféle*).

A kicsinyítő-becéző származékok aránya nem nagy (összesen 47), a román növénynévadásra sokkal inkább jellemző a kicsinyítésre való hajlam. Az ilyen származékok az esetek nagy részében virágra vonatkoznak, ez magyarázza a megnevezésben megmutatkozó gyöngédséget. Az elnevezés jellegén, a név stilisztikai hangulatán túlmenően az ember és a növény meghittebb viszonyáról tanúskodnak ezek a származékok (különösen ha az alapszó már maga is képszerű), szinte az esztétikai minősítés is bennük foglaltatik (pl. *báránka, büdöske, estike, fülőke, oroszka, őszike, portulácška, sarkantyúka, szopóka, tavaszika, zöldike* stb.).

III. ÖSSZETETT NÖVÉNYNEVEK

Azok a növénynevek, amelyek több fő szóelemből állnak, az egész anyag mintegy 70%-át alkotják. A szűkebb értelemben vett összetételek (az egybeírt növénynevek) alkotják a nagyobbik csoportot, a (jelzős) szó szerkezetek száma 573 (22,1%). A különírás—egybeírás kritériumait a népi növénynevek jegyzéke előtt foglaltuk össze, de mint ebből megállapítható, meglehetősen nehéz pontos határt vonni az összetételek és a lazább szerkezetek között. Az egyszerű növénynevek és az összetettek között sem merev a határ. A két típus között ott találjuk az elhomályosult összetételeket, valamint azokat a növényneveket, amelyek metaforizációval mint összetétel váltak növénynevekké, tehát tulajdonképpen botanikai terminusokként nem összetételek, csak morfológiai tekintetben (ezek száma 124). Részletesebb elemzésükre a jelentéstani részben térünk ki, itt csak példaként említünk néhányat, hogy az olvasó számára világossá váljék, milyen terminusokról van szó. A *farkasfog-, kakastaréj-, szarkaláb*-féle összetételek mint a nyelvben már más jelentésben meglévő összetett szók váltak egyszerű botanikai terminusokká, néha idegen nyelvi mintára tükörfifejezésként.

A továbbiakban a szűkebb értelemben vett összetételek és a lazább szerkezetek részletesebb vizsgálatát együtt végezzük, az altípusok ugyanis is közösek. Osztályozásunkban Károly Sándor rendszerezését követjük (vö. Károly 1968, Péntek 1979. 170). Ez az új szemlélet transzformációk segítségével állapítja meg a viszonyt az összetétel mint produktum és a mondat mint kiindulópont között, ugyanakkor a lazább szerkezetek minősítését is lehetővé teszi. Eszerint „az összetétel tagjai között nem kell eleven szintaktikai viszonyt megállapítani, mert ilyen viszony azok között már nincs. Ugyanakkor az összetételi tagok a maguk transzformációs múltjukban igenis kifejeznek szintaktikai viszonyt: azaz szintaktikai kapcsolatba állíthatók jelentésük értelmezésének megfelelően. Ez a szintaktikai reláció alkotja azt a logikai-szemantikai értelemben vett »mélystruktúrát«, amelynek megfelelő összetétel struktúrája a »felszíni struktúra« (Károly 1968. 273). A botanikai terminusok rendszerezésében különösen nyilvánvaló ennek a szemléletnek az előnye: úgyszólván rekonstruálni lehet ily módon azt a kommunikációs helyzetet, amelyben egy-egy összetétel létrejön, azaz világosan kimutathatók a *növénynévadás indítékai*. A következő osztályozás alcsoportjait ezért nem lehet csupán és elsősorban a morfológiai elemzés kategóriáinak tekinteni, sokkal inkább az volt a célunk, hogy az említett változatos indítékokra és a nekik megfelelő változatos névtípusokra felhívjuk a figyelmet.

Akácfa-típus (75 név). Ez a típus tautologikus forma, mert az *akácfa*-val szemantikai szempontból teljesen egyenértékű az *akác* terminus, éppen ezért ezek a terminusok hol mint összetételek, hol mint egyszerű nevek használatosak. Az utótag használatát az indokolja, hogy mint egy általános jelentésű, meghatározott növénycsoportra utaló terminus megkönnyíti az előtag értelmezését (különösen érthető ez a frissebben átvett terminusok esetében). Így alakult az említett példa mellett a *brádfa*, *rutafa*, *tujafa* stb. Ez persze nem azt jelenti, hogy az e típushoz tartozók mind újabb eredetűek, hiszen ide tartozik a *fűzfa*, *juharfa*, *bükkfa* stb. is. A utótag tehát mindig általánosabb fogalmi kört jelöl, logikailag az előtagnak fölérendelt kategória. A *-fa* utótag mellett szerepelhet a *-fű* (*porcsfű*, *muharfű* stb.), a *-virág* (*brindusavirág*, *kálavirág* stb.), a *-bokor* (*mogyoróbokor* stb.), a *-lapu* (*acsalapu*, *atracéllapu* stb.), a *-kóré* (*kocsánkóré* stb.), a *-gomba* (*hiribagomba*), a *-fenyő* (*szemerkefenyő*), az *-eper* (*kaponyeper*). Az ilyen típusú név jelölhet a fajnak alárendelt taxont, ebben az esetben az utótag botanikai értelemben vett genus- vagy speciestnév (pl. *gogospaprika*).

Birsalma-típus. Az előbbtől szemantikailag némileg különböző; a *birskörte* tartozik még ide.

Sárgadinnye, illetve **fehér liliom-típus.** Ez az összetéletípus a leggyakoribb (479 név), ez egyébként (a *fehér liliom-típus*) a hivatalos jelzős fajnév, amely megfelel a latin nomenklatúra jelzős fajneveinek. A lazább (különírt) névtípus utótagja nemzetségnév, a melléknévi jelző pedig fajjelölő, a tömörebb (egybeírt) névtípusban az utótag nem nemzetségnév vagy nem annak a nemzetségnek a neve, amelynek az illető faj alárendelt.

Bennünket elsősorban az érdekel, hogy a melléknévi jelző milyen minőségre utal, milyen tulajdonság alapján nevezi meg a növényt. Ezek közül a tulajdonságok közül mint leggyakoribb névadási indíték a *szín* szerepel. Nincs módunk itt elemezni a névadásban szerepet játszó összes színjelnevezéseket, az viszont a névadás lelki indítékai szempontjából is fontos, hogy a növény mely részének a színe lehet feltűnő. Jellegzetes színe lehet a növény egészének (*piros fűzfa*, *sárga fűzfa*, *sárga róka*, *gomba*, *tarkaság*, *tartóvis* stb.), a növény virágának, virágzatának (*fehér gyöngyvirág*, *kékibolya*, *kétszínűvirág*, *sárga horgasrózsa*, *sárga oroszka*, *színes viola* stb.), a növény magtermésének (*fehér törökbúza*, *kék mák*, *sárga paszuly*, *tarka paszuly*, *tüdőszínes fuszulyka* stb.), a növény gyümölcsének (*fehér eperfa*, *piros ribizli*, *sárga szilva*, *veresbarack*, *veresszőlő* stb.), a növény gumójának, gyökértermésének (*fehér répa*, *fekete retek*, *veres bojóka* stb.), a növény hagymájának (*sárgahagyma*, *vereshagyma* stb.).

A jelzői előtag gyakran *a méretre* utal, az egész növény nagyságára (*apró csalán*, *kis tövisrózsa*, *magas bársonyvirág*, *nagygyötény*, *törpe bársonyvirág* stb.), a gyümölcs méretére (*nagy paradicsom* stb.), a mag méretére (*aprószőlő*, *kicsi borsópaszuly* stb.), a virág méretére (*kicsi pillangóvirág*, *nagyrózsa* stb.).

A névadás szempontjából releváns lehet **a forma**, **az alak**. Feltűnő lehet a levél formája (*fodros petrezselyem*, *kereksósnya*, *recés muszkáté*, *szélesfű* stb.), a mag formája (*hegyes kukorica* stb.), a gyümölcs alakja

(*csúcsos eper, kerek eper* stb.), a növény általános megjelenési formája (*kövérfű, sovány győtevény* stb.).

A jelzői előtag gyakran a növény, illetőleg a gyümölcs ízét fejezi ki: *édesfű, édespaprika, édespityóka, keserű cseresznye, mézes körte* stb. Érdekesség, hogy két dísznövény nevében is előfordul az ízre való utalás, de a nevekhez fűzött magyarázat a levél szagára hivatkozik: *borizű muszkáté, borizű rózsza*. Ez — ha a névhez fűzött magyarázat helytálló — színeszertikus névadás volna.

A nevek egy kisebb csoportjában **az illatra, a szagra** való utalást találjuk, rendszerint a *jószagú, jóbúzű* és a *büdös* szembeállítását figyelhetjük meg: *büdösburján, büdösrózsza, jóbúzűlapu, jószagú tövis* stb., de van *hagymaszagú-fű* is.

A melléknévi jelzők egy része metaforikusan fejez ki a növényvel kapcsolatos minősítést, ezeket majd a jelentéstani részben érintjük (*hazuglapu, ártatlanvirág* stb.).

Kecskerágó-típus (3 név). A kiinduló mondat: *A kecske rágja a bokrot* (azaz: *Olyan bokor, amelyet a kecske rág*), ebből alakulhatott ki a *kecskerágó-bokor*, amelyből tapadással lett a *kecskerágó*. Az összetétel első tagja a kiinduló mondatban főnévi alany, az utótag igei állítmány.

Csüngő fukszia-típus (52 név). Az előbbihez hasonlóan a kiinduló mondatban az igenévi előtag igei állítmány. Ez, illetőleg az igenévi jelző utalhat a növény alakjára (*álló rózsza, csüngő fukszia, futó muszkáté, futó rózsza, futó szeder, seggenülő-fű* stb.), a növénytől hallatott, kiváltott hangra (*ropogós fűzfa, zörgővirág* stb.), a növény leveleinek mozgására (*rezgő nyárfa*), a növény kiváltotta hatásra (*csipős csalán, csipős paprika, szúrósragadály, szúrós tengeri* stb.). Ebben a csoportban is van néhány metaforikus igenévi jelzős terminus: *bagzófű, vérehullófű* stb.

Légyfogó-típus (4 név). Ritka, mivel a növénynek tulajdonít aktív cselekvést. A kiinduló mondat: *A növény fogja a legyet*, az összetétel előtagja tehát tárgy, az utótag pedig igei állítmány (felfogható úgy is, mint metaforikus alakulású növénynév). Más példák: *fuszulykacifrázó* (a *köles* tréfás, alkalmi neve Ketesden), *ugorkabagzó* (az a hiedelem magyarázza a nevet, hogy az ugorkára dobva a növényt [*Trifolium arvense*], az jobban fog teremni).

Főzötök-típus (4 név). Látszatra azonos az előzővel, de mint Károly jelzi (1968. 294), ebben a célviszony is bennefoglaltatik, a főzötök nemcsak olyan tők, amelyet megfőznek, hanem arra való, hogy megfőzzék. Ide tartozó lazább szerkezet a *töltenivaló paprika, ennivaló gesztenye* stb.

Oltott eper-típus (9 név). Az előzőtől abban tér el, hogy nincs benne célviszony, de az igenévi jelző megkülönböztető, faj(ta)jelölő. Metaforikusak is tartoznak ide: *pofonvert puszulyka* stb.

Délignyíló-típus (20 név). A kiinduló mondat: *A virág délig nyílik*, az előtag tehát időhatározó, az utótag igei állítmány. Az idő tekintetében releváns lehet, hogy a növény mikor terem (*hamartermő, idejéntermő* stb.), hogy mikor érök (*búzával érő körte, eperrel érő körte* stb.), hogy mikor virágzik (*délignyíló*).

Napraforgó-típus (4 név). Az előtag itt nem időt, hanem helyet jelöl. Más példák: *kő közt termő, felfutó*.

Arannyalversengő-típus (1 név). A nevet a népi gyógyászatban való felhasználási módja, esetleg a színe magyarázza (l. a *Potentilla arenaria* szócikkét!).

Gyógykaktusz-típus (14 név). A kiinduló mondat: *A kaktusszal gyógyítanak*, az előtag tehát igei állítmány, az utótag pedig eszközhatározó. Ez a típus néprajzi szempontból azért fontos, mert az előtag a növény felhasználási módjára utal: *forrasztófü, ineresztófü, lopótök, pukkantóvirág, seprűburján, sípolófü, sózókörte, szívótök* stb.

Csipkebogyó-típus (13. név). Ide nem növénynevek tartoznak, hanem gyümölcsnek, magnak stb. a neve, tehát olyan növényi részeknek, amelyek a növény terem, amelyek belőle erednek. A kiinduló mondat: *A bogyót a csipke termi*. De nemcsak ilyenek tartoznak ide, mint *bükkmakk, mályvakenyér* stb., hanem ilyenek is: *bükkfajsír, fenyőszurok, juharvirics, szőlővíz* stb.

Disznótök-típus (10 név). Az előtag azt fejezi ki, hogy valami vagy valaki kedveli, eszi az utótag jelölte növényt. Más példák: *marharépa, méhfű, pakulárdohány, nyúlsaláta, szarvasgomba* stb.

Bonyavirág-típus (30 név). Az előtag mint a kiinduló mondat alánya arra utal, hogy valamely nemzetiséghez, meghatározott korcsoporthoz tartozó személynek preferenciális viszonya van az utótag jelölte növényvel: *román muszkáté, szászfü, zsidóvirág, bonyamuszkáté, menyecskeözsa* stb.

Hadiburján-típus. Ezt a típust ez az egyetlen név képviseli (egyébként Erdély-szerzte ismert név): az előtag arra utal, hogy a *Galinsoga parvijlorát* a „hadak” hozták, ugyanis az I. világháború idején/után terjedt el.

Vérfa-típus (6 név). Az előtag az utótag okozta, tapasztalt vagy vélt hatásra utal: *Vért okoz a fa. A Cornus sanguineáról* ugyanis azt tartják, hogy ha megütnék vele egy állatot, vért vizek tőle. Kérdés, hogy nem a vesszők jellegzetes vörös színéről kapta-e a nevet (esetleg a latin név hatására), és a hiedelem esetleg utótag asszociálódott hozzá. A név mai értelmezése szerint mindenesetre a *vér* előtag itt nem metaforikus (hasonlósági), hanem metonimikus (a hiedelem szerint: ok—okozati). Hiedelmek magyarázzák az *unalomburján, unalomvirág* neveket is. A szintén ide tartozó *bolondbúza és bolondgomba* bolondító, bódító hatását már tapasztalatból ismerik.

Sóvirág-típus. Az egyetlen ide tartozó név előtagja arra utal, hogy a virág a sós talajt kedveli.

Gyászvirág-típus (15 név). A kiinduló mondat: *Gyászt fejez ki (szimbolizál) a virág. A kifejezett, szimbolizált dolog (a jeltárgy) lehet emberi érzelem (mint a fenti példában vagy a bánatvirág névben), de lehet vallási, biblikus jelkép is: Golgotavirág, Istenfa, Jézuscsalán, Jézusfa, Jézusfü, Jézusvirág, Szentjánosfü, Szentjánosvirág, Szűz-Mária csalán* stb. A szimbolikus névnek néha tapasztalati magyarázata is van, pl. a *Jézusfünek, Jézusvirágnak* nevezett *Hypericum perforatum*-ról tudják, hogy eldörzsölve pirosra festi az ember kezét, ez teremti meg aztán az asszociációt a keresztfáról lecsepegő vérral. Ugyanakkor maga a név vallási preferenciát is tükröz. A *Gallium verumot* jelölő *Szentjánosfü* román vallásos szokásra megy vissza (l. a szócikkét!).

Odúsfatípus. Nem növénynév, ez az egyetlen terminus képviseli a típust. A kiinduló mondat: *A fában odú van*, azaz: *Olyan fa, amelyben odú van*.

Barackfatípus (13 név). A kiinduló mondat: *Barack terem a fán*. Az előtag tehát a gyümölcsöt jelöli, az utótag általánosabb növénycsoportra utaló terminus. Más példák: *csipkerózsa, egresfa, galagonyafa, gesztenyefa* stb.

Útifútípus (128 név). A jelzői előtag a növény jellegzetes termőhelyére utal, a kiinduló mondatban helyhatározó: *Ez a fű az úton él (nő)*. A jellegzetes termőhely tehát a névadás szempontjából is releváns lehet, ezt mutatja ennek a típusnak a nagy megterheltsége. Az ilyen jellegű jelzői előtagok közül legfontosabbak a következők: *erdei, mezei, kerti, földi*, sőt ide vonhatók a gyakori *vad-* előtagúak (tulajdonképpen *vadon* termő), bár ez a növény spontán jellegére is utal, szemben a természettel. Vízkedvelő növények nevében fordul elő a *vízi, mocsári, tó-, pataki, parti* előtag. Uthalhat az előtag arra, hogy a szóban forgó növény milyen más növényekkel együtt fordul elő: *búzavirág, fűeper, mogoróalj-lapu, tarlóvirág, tövisaljgomba*. Más növények nevében rendszerint a gazdanövényre utal az előtag: *fagyöngy, diófagomba, almafagomba* stb. A termőhely jellegére utal a *körözsa, kővirág* stb. nevek előtagja, a *ganégomba, szaronkelt saláta* stb. Általánosabb helymegjelölést tartalmazó nevek: *berkifű, réti csuperka, havasi gyopár, havasi szőlő, hegyi kopasz (búza)*; etimológiailag a hely nevét őrzi a *részegvirág* előtagja (tk. *Részek-*). Más ide tartozó példák: *házi eper, szobafenyő; árnyékvirág, harmatgomba, hóvirág, porfű* (a *porcsfű* népetimológias alakja).

Karós paszulytípus (26 név). Az előtag a növény sajátos alakjára, formájára utal. A babnevekben előforduló *karós* és *gyalog* előtagokon kívül ilyen pl. még: *csokros margareta, bokrostövis* stb.

Téli retek-típus (64 név). A jelzői előtag időt jelöl: a növény megjelenésének, virágzásának, a termés beérésének jellegzetes idejét. Ez lehet általánosabb időmegjelölés: *korai, késői*; általános az évszakra való utalás: *tavaszi, nyári, őszi, téli*; ritkábban a hónapra (csak a *május* fordul elő növénynévben: *májusi cseresznye, májusigomba* stb.). A pontosabb időmegjelölés vallási ünnepekhez, jeles napokhoz kapcsolódik: *Szentgyörgyvirág* (ti. Szentgyörgy-nap körül virágzik), *pünkösdirózsa, karácsonyi kaktusz, úrnapi virág* stb. Néhány növénynévben a napszakra történik utalás: *esti viola, éjszakai viola* stb. Az előtag néhány névben arra az időtartamra utal, amely alatt a növény beérik, virágozni kezd: *hónapos reteg, hónapos rózsza* stb.

Kanadai nyárfa-típus (56 név). A jelzői előtag a származás helyére utaló *-i* képzős helynév vagy népnév. A helynév némely nevekben a szomszédos falvakra utal: *bikalivirág, dongai sárgabojóka, gyesztergyi fuszulyka, körösfői gyalog paszuly, mérái puszulyka* stb.; az ország távolabbi településeire, városaira: *szebeni paszuly, szigeti paszuly* stb.; általában külföldre: *külföldi fodorminta*; valamely országra: *amerikai dió, angolperje, francia pelárgónia, olasz mogoró, törökbúza* stb.

Kákabutyóka-típus (40 név). Növényi részeket jelölő nevek tartoznak ide: az előtag jelöli a növényt, az utótag a részt (a kiinduló mondat: *A butyóka a kákához tartozik*). Más példák: *búzafő, mákgubó, paszulyzalma*.

Szálkás búza-típus (134 név). Az -s; -ú, -ű képzős melléknévi előtag a növény valamilyen feltűnő vonását, részét emeli ki releváns jegyként. Hogy mennyire változatosak ezek a névadás, tehát a megkülönböztetés szempontjából figyelembe vett jegyek, azt a következő példák jelzik: *cserepeshajú bojóka, durvalevelű farkascserge, ezerlevelű-fű, fehérhátú-tövis, fehérvirágú csillagvirág, fejes saláta, fürtös ugorka, pettyes begónia, recéslevelű saláta, szarvaskerep, tejes viola, virágos kender* stb.

Galagonyakert-típus (10 név). A kiinduló mondat: *A kert* (ti. kerítés) *galagonyából áll*. Nem növénynevek, de jelentésüknél fogva anyagunkba ilyen terminusok is bekerültek.

Kígyógorka-típus (400 név). Metaforikus összetételek, a kiinduló mondat: *Kígyóhoz hasonlít az ugorka*. A metaforák és a metaforikus összetételek bemutatására a jelentéstani részben kerül sor.

Pokolvarfű-típus (9 név). A névadás indítéka ebben az esetben a növény tapasztalt vagy vélt gyógyító hatása. Az előtag a betegséget jelöli vagy a testrészt, amelyet vele gyógyítani lehet. A kiinduló mondat: *Ezzel a fűvel pokolvarat gyógyítanak*. Más példák: *fülfű, köszvényfű, szamárköhögési tövis, szívbuján, tüdőfű* stb.

Tyúkvirág-típus (2 név). A névadásnak mágikus hiedelem az alapja: a növénynek rontó hatása van a tyúkra, kotlóra, nem tojik, nem lesz csirkéje stb. (a másik példa: *kotlóvirág*).

Járomiharfa-típus (32 név). Néprajzi szempontból szintén nagyon fontos névtípus: az előtag azt jelzi, mire használják fel a növényt, hogyan értékesítik, mit készítenek belőle. Készíthetnek belőle valamilyen használati tárgyat (*gereblyének való fűzfa, korbácsnyélfa, kosárfűz, ostornyélfa* stb.), gyermekjátékot (*gyermekláncfű* stb.), felhasználhatják étkezésre (*konzervpuszulyka, sörárpa, teavirág* stb.), takarmányként (*takarmánytök*) stb.

Sírvirág-típus (2 név). Az elnevezésnek valamely szokás az alapja: a virágot sírra ültetik elsősorban. A másik ide tartozó név a *szamárvirág*: ezt a nevet az a szokás magyarázza, hogy Inaktelkén a *Caltha palustris*ből font koszorút juhtejméréskor a szamár nyakába akasztják.

Büröksíp-típus (11 név). Nem növénynevek tartoznak ide, hanem növényekből készült tárgyak, dolgok, játékok stb. jelölői. Pl. *fűmuzsika, fűzfasíp, kocsnymuzsika, máléliszt, nyírfasíp, ürömseprű* stb.

Síposkörte-típus (36 név). Az előtag tulajdonnév, az utótag általánosabb jelentésű vagy fajjelölő növénynév. Ezzel a típussal is a jelentéstani részben foglalkozunk részletesebben.

JELÖLÉS — JELENTÉS

FOGALMI KERET — NÉPI ISMERET

A népi növényismeret első benyomásra sokszor megmagyarázhatatlan. Vannak általánosan elterjedt növények, amelyeket jóformán senki észre sem vesz. Másokat tudomásul vesznek ugyan — mint pl. a pásztortáskát —, de senki nem nevezi meg őket hagyományosan. Mi az ilyen negatív ismeretet is fontosnak, jellemzőnek tartjuk. Abból kell tehát kiindulni, hogy egyáltalán mit ismerhetnek a vidék flórájából, vegetáció-

jából, és aztán fokozatosan feltérképezni, hogy ebből mit és milyen szinten tartanak számon. Ennek a számontartásnak, ismeretnek elsősorban a hasznosság a meghatározója. Elsődleges a gyakorlati, a mindennapi életben való felhasználás táplálkozásra, építkezésre, faragásra, gyógyításra, festésre vagy éppen mágikus, kultikus célokra, nem is beszélve arról, mennyire fontos az életre veszélyes növények ismerete. Arról sem szabad megfeledkezni, hogy az ember számára egyáltalán nem közömbös az esztétikai hatás sem, hiszen e „szépség“ nélkül talán nem is tudjuk elképzelni az életünket.

A tőlünk vizsgált népi növényismeret fogalmi kerete 2381 egységet foglal magába, ennek ismerete jelentené a teljes tudást. Ez a fogalmi keret a következőképpen oszlik meg: 63 növénynem (genus), 655 népi névvel is jelölt faj (species), 900 népi névvel nem jelölt faj, 381 népi névvel is jelölt, fajnak alárendelt taxon, valamint 81 olyan növénycsoport, amelyet csak a népi elnevezés különít el. Ebbe a fogalmi keretbe tartozik még 301 egyéb, növényekkel kapcsolatos fogalom: 26 általános jelentésű terminus, növénytársulások, társuláscsoportok (31), növényzeti gyűjtőnevek (32), a természetes növénytakaró átalakítására vonatkozó fogalmak (6), növényi részek, gyümölcs (84), valamely célra felhasznált termés, növényből nyert termék (33, pl. *bükkfajsír* 'Fagus makktermése', *bükkvirics*, *csipkebogyó*, *fenyőszurok*, *juharvirics*, *macskaméz* 'mézga', *virics* stb.), növényi eledel (14, pl. *bagolytüdő*, *csiger*, *trébe*, *verze*, *visa* stb.), növényből készült játékszerek, hangszerek (16), növénytermesztésre vonatkozó fogalmak (31), egyéb és pontosan meg nem határozható fogalom (28).

Az ismereti szintek elhatárolásában nagy fontosságot tulajdonítottunk a névismeretnek. Nyilván az említett hasznos, feltűnő és szép növényeket ismerik, ezeket tudják meg is nevezni. A név, a megnevezés a biztosabb tudás jele és a fogalmi besorolás eszköze. Velük, mint hálóval, rögzítjük a valóság megismert, de tűnékeny, egymásba olvadó elemeit. A nevek a csomópontjai a fogalmi hálónak.

Az említett fogalmi keret növénytaxonjait véve alapul, azt találjuk, hogy *általánosan ismert 339 taxon* (14%), ebből 37 genus, 219 species, 83 pedig fajnál kisebb egység. Ezen belül is elkülönül az a legközismertebb 109 egység (4,6%), amelyet minden faluban ismernek és mindenütt azonos névvel neveznek meg (6 genus, 70 species, 33 fajnál kisebb egység.) Ehhez a nagyon jó ismereti szinthez tartozik még 52, tíznél több faluban ismert taxon (2,1%).

A közepes szinthez sorolható 428 egység (17,9%). Ezek 2–10 faluban ismertek (közülük 20 genus, 273 faj, 135 fajnál kisebb egység). Gyengébb, bizonytalanabb ismeret jellemző 278 (11,7%) olyan taxonra, amelyet csupán egy-egy faluban neveztek meg egy-egy névvel (1 genus, 123 faj, 154 fajnak alárendelt egység), aztán 40, csak a románok körében ismert egységre, és még inkább arra a 263 fajra (11%), amelyet felismertek ugyan, de nem tudtak megnevezni.

Végül a negatív ismeret: 597 faj (25%). Ezek gyűjtésünk időpontjában kívül álltak a népi ismeret körén. Vannak közöttük bizonyára olyanok, amelyeknek korábban szerepük lehetett a népi kultúrában, az is valószínű, hogy további gyűjtéssel az egységeknek ezt a körét szűkíteni lehetne, ám véleményünk szerint egészen természetes ez a 25 szá-

zaléknyi különbség a tudományos ismeret és a népi ismeret között. És azt is nyugodtan állíthatjuk, bár erre vonatkozó felmérést nem végeztünk, hogy a hagyományos tapasztalatokon és a mindennapi közvetlen megfigyelésen, felhasználáson alapuló népi növényismeret így is messze felülmúlja az átlagember köznapis ismereteinek szintjét.

Hogyan viszonyul ehhez a „kollektív” ismerethez az egyéni ismeret? Legjobb adatközlőink 4—500 taxont tudtak megnevezni, a közepes tudásúak 2—300-at, de mindenki legalább 100—150-et. Ezek a számok még inkább igazolják a köznapis ismeret és a népi növényismeret közti mélységbeli különbségeket, hiszen akár a természetjáró, iskolázott embernek is nehéz volna versenyeznie ebben a tekintetben az említett hagyományok és tapasztalatok őrzőivel.

A tudományos ismeret és a népi ismeret viszonyát, kapcsolatát és eltérő voltát a népi növénynevek is jól tükrözik. A 2159 taxont jelölő népi név közül mindössze 264 azonos alakilag és jelentésben is a „hivatalos” magyar elnevezéssel, azaz a neveknek csak mintegy 12,1 százaléka. Még jellemzőbbé válik ez a számadat, ha hozzátesszük, hogy e neveknek a fele természetű növényre vonatkozik. Ebből két következtetés is adódik: 1. A népi ismeret és az ismeretek nyelvi jelölése önálló, saját rendszerét, logikáját követte, és a könyvekből átvett ismereteket, neveket is ebbe építette be. 2. A „hivatalos” magyar növénynevek megalkotásakor, éppen mivel nem ismerték, nem értékesítették kellőképpen a népi terminológiát, nem aknázták ki eléggé sem a nyelvi, sem a tapasztalati értékeit. Így ez a terminológia minden értéke és szépsége ellenére valóban „hivatalos”, azaz elszigetelt is maradt a köznyelvtől is, de még inkább a népnyelvtől.

NYELVI JELÖLÉS

Az egyes növénytani egységek nyelvi jelölésében ugyanolyan nagyok a végletek, mint a növényismeretben. Mint az előzőkben jeleztük, vannak növények, amelyeket ismernek, de nem neveznek meg, másokat egyetlen névvel jelölnek (ha ez az egy név ismert mindenütt, az a legbiztosabb tudás jele), ismét mások sok nevéek. Hogy végül is milyen az arány a jelölt fogalmi rendszer és a jelölésre használt terminusok között, ez a szinonimitás mértékét jelzi. Pontosabban: akárcsak a poliszémia, a szinonímia sem igazi rokonértelműség, mert az ugyanarra a fogalomra vonatkozó nevek rendszerint nem ugyanannak a közösségnek a nyelvében fordulnak elő, hanem falvanként, kisebb tájegységként mutatnak változatos képet. Éppen ezért helyesebb őket földrajzi heteronimáknak tekinteni, mint szinonimáknak. Számszerűleg, csak a pontosan körülhatárolt taxonokat véve figyelembe, a taxont jelölő nevek számának és a névvel jelölt taxonok számának aránya 1,9, tehát a nevek száma szinte kétszerese a jelölt növénytani egységeknek.

Hogyan jelentkezik ez a jelölésbeli tarkaság egyetlen növény esetében? Lássunk erre vonatkozóan néhány olyan példát, amely egyúttal a soknevűség kialakulásának okaira is rávilágít. A közismert pongyola pitypang (*Taraxacum officinale*) Kalotaszegen is jól ismert, de nem ezen a néven, hanem másokon, összesen tizennyolcon. Mivel patakpartokon,

víz mellett is gyakori, más, sárga virágú növényekkel együtt, néhány faluban ennek is *békavirág* a neve (sárga színe miatt, és mivel tavasszal virágzik), máshol *pipefű*, *pipevirág* neve is van. Mivel az eltört tókocsányból nedv szívárog, *tejesburján*, *tejesfű*, *nyúlsaláta* neve is kialakult. A gyerekek láncot készítenek belőle, erre utal a *gyermekláncfű*, *láncfű*, *láncoslapu*, *láncvirág* név. Több más, szintén sárga színű virághoz hasonlóan, a pitypangot sem szedik, mivel a hiedelem szerint vést hoz a tyúkokra, a kotlóra, innen a *kotlóvirág*, *tyúksegge*, *tyúkvirág* név. Pontosan nem tisztázható asszociációkat tükröz a *hóttok virága* név. Végül névtévesztéssel (*species pro specie* metaforaként) az egyébként a katáng neveként szereplő *cikória*, illetőleg ennek népetimológias *cikornya* változata is előfordul éppen Kolozsvár környékén, sőt kölcsönszóként ennek román megfelelője, a *csikara* is.

Archaikus, félig elvadult dísznövény a kandilla gólyaorr (*Geranium macrorrhizum*). Vidékünkön a hivatalos nevét ennek sem ismerik, de használnak helyette tizennégy egyéb nevet. Ebben a változatosságban két típus dominál: az egyiknek a *muszkáté* (*muszkátli*) az alaptagja, és ez azt jelenti, hogy a népi ismeret ezt a növényt — helyesen — a *Pelargoniumokkal* egy csoportba sorolja, sőt valószínű, hogy név szerint is ez az eredeti *muszkáté*. A másik típusban a *bonyó*-, *bonya*- az előtag. Ez már önmagában is utal a növény archaikus, régi voltára, arra, hogy inkább régi típusú kertekben termesztik, illetve engedik elvadulni, és hogy elsősorban öregasszonyok foglalkoznak vele, ők kedvelik, mint egyéb szagos levelű növényeket is. Mindebben van némi gúny, ironia, lenézés is a régivel, az ősdival szemben. Valószínűleg a hajdani eredet emlékét őrzi a *bécsilapu* név. A nevek egy további csoportja a növény jellegzetes illatát emeli ki: *jóbúzű* (*-lapu*, *-levél*), *szagos* (*muszkáté*). Két név *vad*- előtaggal jelöli, ezzel mintegy elhatárolva egyéb *muszkáté*től, a jobban óvott, díszesebb *Pelargonium*-fajoktól, és utalva termesztésének valóban „vad” körülményeire. A nyárszói név szerint *románmuszkáté*, ez tehát az etnikai preferenciát tartja lényegesnek.

A közönséges orbáncfű (*Hypericum perforatum*) egyik legismertebb gyógynövényünk. Talán emiatt tévesztették (vagy csak alkalmilag tévesztik) össze az igazi *cintóriákkal*, a gyógynövényként szintén jól ismert ezerjófűekkel, azaz a *Centaurium*-fajokkal. A kalotaszegi nevek többsége *Jézus*-, *Ábel*- és *vér*- előtagú. Ezek mind arra a tapasztalati tényre vezethetők vissza, hogy a friss virágok tenyérben összemorzsolva vörösbarnára színeződő levet eresztenek. Ehhez kapcsolódik aztán a hiedelemmonda: a keresztfa alatt erre a növényre csepegett a Krisztus vére, de ez a vérszínű lé Ábel vérével is asszociálható. A *sárga* jelző a növény jellegzetes sárga virágaira utal. Nevezik még *csengőkóré*-nak, illetőleg román eredetű szóval: *szunétará*-nak. Ehhez azt kell tudni, hogy a növény termése egy háromüregű tokocska, amelyben a parányi magvak vagy az egymáshoz ütődő toktermések kaszáláskor „csengenek”.

SZEMANTIKAI MEGTERHELTSÉG

Ahogy a hagyományos népi tudás, tapasztalat volt sok tekintetben a forrása a tudományos ismereteknek, úgy a népi terminológia is átmenetet képez a tudományos terminológia felé mind történetiségében, mind

a jelenkori használat vonatkozásában. Jellegében ma is megőrzi ezt az átmenetiségét a köznyelvi szókincs és a tudományos nomenklatura között. Így a népi növénynevek szemantikai megterheltsége, az, hogy hány jelentésük van, a tudás biztosabb vagy bizonytalanabb jellegét tükrözi. Már eleve számolni kell azzal, hogy a fogalmi rendszer itt nem annyira következetes, a terminusok, illetőleg fogalmak hierarchiája elsősorban vertikálisan van kiépítve (vö. Heltai 1981. 453).

A szemantikai megterheltség alapján mérlegelve a tudás biztonságát, azt tapasztaljuk, hogy a vizsgált népi növénynevek alig-alig lépik túl a monozémiát, azaz jórészt egyjelentésűek. Számításaink szerint a jelentések (szemantémák) és a taxont jelölő nevek aránya 1,1, azaz ennyi az átlagos jelentésszám. Ez abból is következik, hogy az ismert fogalmi kerethez viszonyítva nagyon sok a név és nagy az egyetlen ponton egy jelentésben (vagy éppen hapaxként, egyszeri előfordulás alapján) lejegyzett növénynevek száma. Fontos azonban még legalább két tényezőt figyelembe venni: 1. a poliszémiát, a többértelműséget csökkenti, hogy a látszólag nagy szemantikai megterheltségű terminusok elég nagy része voltaképpen nem több jelentésű, hanem egy nagyobb (a tudományban nem taxonként kezelt) növénycsoport jelölője; 2. a poliszémia a többi esetben sem igazi többértelműség, hanem (földrajzi) heteroszémia, abban az értelemben, ahogy ezt a fogalmat Weijnen bevezette (vö. Goosens 1969. 86).

Ha az említett 1,1-es átlagos jelentésszámot például a népművészet terminológiájának megfelelő koefficiensével vetjük össze, kitűnik, mennyivel biztosabb tapasztalatra és tudásra, nagyobb hagyományra épül a népi botanikai terminológia használata e tájegység hímzés-terminológiájához viszonyítva, melynek átlagos jelentésszáma 1,23 (vö. Péntek 1979. 185). Még feltűnőbb az egyértelműség igényének érvényesülése a köznyelvhez képest, amelyben a főnevek átlagos jelentésszáma 1,63, és amelyben az oligoszém (egy- vagy kétjelentésű) szavak aránya is lényegesen kisebb (vö. Papp 1967).

Más szempontból is fontos kiemelni, hogy a népi terminusok egy része olyan fogalmi egységre vonatkozik (olyan „népi taxonra”), amelyet a tudomány nem kezel egységként. Maga a *növény* szó is mint viszonylag nemrég megismert terminus jelentésszűküléssel ‘lágyszárú növény’ jelentést kapott, szemben áll tehát a *fa* terminussal (az összefoglaló terminus a népi terminológiában hiányzik). Ezek a különbségek a jelentésmező eltérő tagolásából fakadnak, ezért az ilyen terminusok nem tekinthetők többértelműeknek. Egyszerű példája ennek a *fagyöngy*, amely a népi nyelvben (részben a köznyelvhez hasonlóan) családnév értékű, szaktudományi megfelelője: fagyöngyfélék (*Loranthaceae*). A szaktudományban ennek a tagolása:

fagyöngyfélék (*Loranthaceae*)

A népi növényismeret tehát itt nem megy el a fajok megkülönböztetéséig, még a színbeli eltérés sem feltűnő, mivel az európai fakín ezen a területen ritka. Némileg bonyolítja a helyzetet, hogy a *fagyöngy-nek* van egy földrajzi heteronimája, a *kecskerágó*. A terület nagyobb részén ez jelöli a fagyöngyféléket (máshol 'Euonymus' jelentésű), az *Euonymus* jelölője ezeken a pontokon a *kutyafa*.

Átfogóbb, de részben bizonytalanabb jelentésmezőt fednek az ilyen terminusok: *vadborsó*, *sárgarózsa*, *sás*, *vadlóhere*, *szamártóvis*, *tejesburján*, *télizöld* stb.

Hogyan jelentkezik az említett földrajzi heteroszémia? Például a *kecskerágó* terminusnak három jelentése van, de ezek a jelentések földrajzilag megoszlanak, tehát egy-egy falu nyelvében a szó egyértelmű. Az említett '*Loranthaceae*' jelentése van a következő pontokon: It, Jt, K, Kf, Kk, Mb, Mé, Mó, Nd, Ny, Sz, Szu, T, V. A többi faluban '*Euonymus*' jelentésű, Bánffyhunyadon pedig feljegyeztünk egy bizonytalan '*Lathyrus vernus*' jelentést. — A *mogyaró* általában '*Corylus*' jelentésű, de négy ponton a 'burgonya' jelölője (Bh, F, Mb, Sz). Az ebből adódó interferenciát az oldja föl, hogy a *Corylus* termésének neve ezeken a pontokon *fái* jelzöt kap (*fái mogyoró*). — Szintén a burgonya névvel interferál a *baraboly*, amely általában '*Chaerophyllum bulbosum*' jelentésű, kivéve Nagypetrit, ahol a *Solanum tuberosum* neve. Érdekes módon itt a ma már kisebb fontosságú, kevésbé ismert *Chaerophyllum bulbosum* nevéként kap jelzöt: *földibaraboly*, bár értelmileg ez a jelző éppúgy illik a *Solanumra* is. Ez is mutatja, hogy a jelzőnek nem a tartalma a fontos, hanem a megkülönböztető szerepe. — Egyetlen példa még ugyanerre a jelentésre: a *májusfa* négyjelentésű, de ezek a jelentések is megoszlanak földrajzilag: 1. *Prunus padus*: Gy, It, Kp, Kszt-Zt, Ml, Sz, Szu, Va, 2. *Chaenomeles lagenaria*: B, It, Kb, Kf, Mé, Mk, V, Zs, 3. *Betula*: Gyv, K, Nk, 4. *Forsythia intermedia*: Mé. Ebből igazi poliszémia kettő: Inaktelkén *Prunus padus* és *Chaenomeles lagenaria*, Méréban *Betula* és *Forsythia intermedia*. Ezek is keletkezettek bizonytalan tudásból, mivel a *P. padus* ritka a területen, a *Chaenomeles* és a *Forsythia* pedig új.

POLISZÉMIA-OSZTÁLYOK

A többértelműséget nem lehet csupán a növénynevekre szűkíteni, hiszen a népi terminológia jelentős része más jelentésben a szaknyelven és a nyelvjáráson kívül is használatos. Ha összehasonlítjuk a növénynevek terminológiai és nem terminológiai jelentéseit, nyelvjárási és köznyelvi, illetőleg más nyelvjárásbeli jelentéseit, föltárjuk a nyelvjárási szókincs egy részének poliszemantikus, összefüggéseit, valamint azokat a jelentésváltozásokat, amelyeken e lexémák botanikai terminussá válásuk közben átmentek. Ebben a vizsgálatban Károly Sándor rendszerezésének alapelveit követjük, amely a szintetikus és az analitikus formákra egyaránt tekintettel van, és ez megkönnyíti a jelentésváltozás magyarázatát, mert a kiindulópont nagyon gyakran az analitikus forma (vö. Károly 1970. 167—72, 237—44).

1. *Tautologikus szűküléses szinekdoché* (81 terminus). Az összetételek közül az *akácfa* és a *birsalma* típusúak tartoznak ide. Az utótag

mintegy értelmezi, besorolja az előtagot. Erre a növények elnevezésében három okból lehet szükség: 1. az újonnan megismert növényeknek a népi ismeretrendszerbe való besorolását teszi lehetővé; 2. a ritka, kevésbé ismert növényt az általánosabb jelentésű utótag mintegy „értelmezi”; 3. általánosan ismert növények esetében az utótag a rövid (rendszerint egytagú) név használatának esetleges kommunikációs zavarait, félreérthetőségét küszöböli ki (pl. *cserfa*, *fűzfa*, *szilfa* stb.).

2. *Analitikus szükülékes szinekdoché* (955 terminus). A népi terminológiában is, akár csak a botanikai szaknyelvben, a jelzős növénynevek dominálnak. Jórészt a népi nyelvben is fajnevek, de nem ritka közöttük az olyan, amely a fajnak alárendelt vagy fölérendelt, esetleg sajátosan népi tapasztalatot tükröző taxont jelöl. Az ilyen nevek szerkezeti elemzésében bemutatjuk a jelzők fogalmi körét. Ezek mind szűkítik az alaptag fogalmi körét, de kétségtelen, hogy a megkülönböztetés általában nem a leglényegesebb (sokkal inkább a legfeltűnőbb) tulajdonság megnevezésével történik. A köznyelvhez hasonlóan, a népi terminológia sem követi a fogalomalkotás és megnevezés tudományos útját. Csak a kommunikáció logikájának tesz eleget, amely előírja a megkülönböztetést, de ennek módját már nem. Amint Károly is rámutat, a tudományosan szabatos elnevezés nagyon megnehezítené a közlést, kizárná az érzelmi mozzanatokat (amelyeknek a népi terminológiában fontos szerepük van), és nagyon bonyolult körülírásokat hozna létre (Károly 1970. 238).

A jelzők fogalmi csoportjait bemutatjuk a nevek szerkezetét tárgyaló részben. Itt csupán két fogalmi csoportra utalunk: az antropomorfizáló, perszonalifikáló jelzőkre és a színnevekre. Az előbbieknél különösen erős az érzelmi, hangulati hatásuk, ugyanakkor feltételezhetően a névadásnak ez a módja egy ősből antropomorf szemlélet maradványa. A megszemélyesítő előtag utal: 1. emberre jellemző cselekvésre: *álló rózsza*, *futó* (-rózsza, pelárgónia stb.), *járó búza*, *seggenülőfű*, *vérehullófű*; 2. emberre jellemző állapotra: *ártatlanvirág*, *árva* (-csalán, -dália stb.), *pofonütött paszuly* 'félig foltos'; 3. emberre jellemző lelki tulajdonságra: *csalfa paszuly*, *hazug* (-lapu, -levél), *részegvirág* stb.; 4. emberre jellemző külső vonásra, testi tulajdonságra: *csóré*, *csurdé*, *kopasz*, *purdi* (-búza), *kövérfű*, *rongyos fuszulyka*, *sovány gyötény* stb.; 5. hasonló emberi testrészrel jellemzett: *egylábú*, *kétlábú fuszulyka*, *emberképű paszuly*, *köldökös paszuly*, *nyakas körte*, *talpasfü* stb.

A növénynevekben előforduló színnevek elsősorban a virág, de nagyon gyakran a levelek, a termés (mag, gumó stb.) színére utalnak. Gyakorisági sorrendjük a következő (a színnevek után zárójelben közöljük, hogy hány népi növénynévben fordulnak elő): *sárga*, *sár-* (65), *fehér* (62), *piros* (42), *kék* (34), *fekete* (25), *tarka* (15), *zöld* (11), *veres* (8), *csíkos* (6), *lila* (4), *cifra* (3), *rózsaszín* (3), *cirmos* 'színes csíkokkal tarkázott' (2), *színes* (2), *szürke* (2), *tüzes* (2). Egy-egy növénynévben fordulnak elő a következők: *barna*, *bársony piros*, *bíbor*, *ezüst-*, *ezüstpettyes*, *fényes*, *kávészínű*, *kétszínű*, *kormos*, *koszos*, *pettyes*, *sárgás*, *sárgatar-kás*, *szennyes*, *tejeskávészínű*, *tüdőszínes*. Színbeli jellegzetességre utalnak még: *bubás*, *csalfa*, *kurva*, *macskaszemű*, *muszujos*, *pofoncsapott* (ez utóbbiak mind babnevekben fordulnak elő, és a maga foltos voltát jelzik). — A növénynévadás módját, jellegét jól mutatja, hogy éppen a leg-

virítőbb, legfeltűnőbb színek szerepelnek leggyakrabban névadó elemként.

3. *Szűküléses metonímia* (22). Ezek rendszerint az előbbi vagy az utóbbi típusból keletkeznek tapadással, maga a jelzői előtag főnevesül. Az *-i* képzősek a nemesítés, az elterjedés helyére utalnak vagy az idekerülés útvonására (*tengeri*). A jellemző tulajdonság is főnevesülhet: *kecskerágó, légyfogó*; jellemző lehet a virágzás időszaka (időbeli érintkezés: *március, szentgyörgy(i), tavasz jelenése*; jellemző lehet, hogy mire használják (térbeli érintkezés): *bolhaseprű, tortadíz* stb.; máskor a név egy feltételezett (hiedelemjellegű) ok—okozati összefüggésre utal: *családi boldogság, házibéke* stb.

4. *Analitikus kifejtés* (135). Ebben az esetben a megkülönböztetés-ként használt jegy lényeges, de tárgyi tekintetben nem megkülönböztető, nem érzékelhető. Tematikailag ezek a jelzők a következőképpen csoportosíthatók:

(1) Helyre utalók. Az *-i* képzős hazai helységnevek elsősorban a természetű növények vándorlásának, átadásának, átvételének bizonyítékai. Vannak közöttük olyanok, amelyek a tájegységen belüli mozgást jelzik: *bikali, dongai, földi, geszterágyi, hunyadi, körösfői, léti (!), mérái, vásárhelyi, vistai, zsoboki*. A tájegységen kívüli, de még közvetlen kapcsolatra utalnak a következők: *kolozsvári, krasznai, szováti*. Távlabbi, hazai helységre utalók: *fehérvári, szebeni, szigeti*. Más országok, külföldi helységek nevéből alakult jelzők: *amerikai, kanadai, magyarországi, bécsi, fiumei, pesti*.

(2) Viszonylag gyakori az eredetre, a nemesítés helyére való utalás népnévvel: *angol, bolgár, francia, görög, japán, német, olasz, orosz, spanyol, török*.

(3) A népnév más esetekben a tájegységen belüli etnikai preferenciára utal: *magyar, román, szász, zsidó*.

(4) Felhasználásra is utalhat a jelző: *forrasztó-, ineresztő-, gyógy-, lopó-, szívó-* stb.

5. *Analitikus metafora*. Ennek két típusa van: az egyikben az előtag metaforikus, a másikban az utótag.

A. Ha az előtag metaforikus, az utótag végleges tapadásával vagy alkalmi elmaradásával a következő kategóriához tartozó, metaforikus növénynevek jönnek létre (334 név tartozik ebbe a csoportba). Feltűnően gyakoriak az antropomorf nevek. Így az előtag utalhat:

(1) rokonsági viszonyra, nemre: *anya* (-fa, -levél, -rozsa), *babarózsa*, *fátavirág*, *fiúeper*, *leányeper* legényrózsa, *női* liliom stb. (A *fiú- 'Fragaria viridis'* és a *leányeper 'F. vesca'* szembenállásában jól megfigyelhető a mezőanalógia szerepe.).

(2) Jelölhet társadalmi szerepet, helyzetet, funkciót, foglalkozást: *apácaliliom*, *boszorkánypaszuly*, *cigány* (-alma, -borostyán, -fűzfa, -liliom, -virág), *császár* (-gomba, -körte), *dámarózsa*, *gyászasszonypuszulyka*, *király* (-gomba, -liliom), *miniszterpaszuly*, *vitézvirág* stb.

(3) Lehet az előtag emberi testrész, belső szerv neve: *máj* (-paszuly, -virág), *pina* (-rózsa, -virág), *szívvirág*, *vérpaszuly* stb.

Külön csoportot alkotnak azok a növénynevek, amelyeknek az előtagja *személynévi*. A népi névadásban gyakori, hogy egy-egy új fajtát arról neveznek el, aki meghonosította, terjesztette az adott közösségen

belül. Ez a névadási mód a hivatalos névadásban sem ismeretlen, bár itt gyakoribbak a fantázianevek, a bibliai nevek. Ez utóbbiak révén később, a népi életben magukhoz a növényekhez is gyakran vallásos asszociációk kapcsolódhatnak, vallási jellegű preferenciákat is kialakíthatnak. Az előtag lehet: (1) család- vagy ragadványnév: *Biróbonnyáéfa*, *Mihók-gomba*, *Pongráccseresznye*, *Síposkörte*, *Szűcskörte*; — (2) keresztnévi (utónévi): *Arankapuszulyka*, *Barabásfü*, *Bélapaszuly*, *Ilonapaszuly*, *Lőrinc körte*, *Margitszegfü* stb., — (3) becenévi: *Borivirág*, *Bözsivirág*, *Erzsvirág*, *Juliskafuszulyka*, *Kati* (-rózsa, -virág), *Pistukavirág*, *Rózsikagyökér*; — (4) politikai neve: *Sztalinburján*; — (5) bibliai, kultikus név: *Ádámfa*, *Krisztusfája*, *Mózesbokor*.

Gyakoriak az állatnevekből alakult analitikus metaforák. Így az összetett név előtagja lehet.

(1) Háziállat neve: *báránvirág*, *bivalypaszuly*, *disznófü*, *kutya* (-*berzsen*, -*borostyán*, -*cseresznye*, -*fa*, -*gyöngyvirág*, -*ibolya*, -*kapor*, -*rózsa*, -*szőlő*, -*veresszőlő*), *ebszőlő*, *agárszilva*, *juhgomba*, *kecskefü*, *ló* (-*bab*, -*cérna*, -*fenyő*, -*fodamenta*, -*kamilla*, -*menta*, -*sóska*), *macskagyökér*, *ökörlevél*, *tehen* (-*gomba*, -*virág*). Feltűnő ebben a csoportban a *kutya*- és a *ló*- előtagúak nagy megterheltsége. Az előbbiek — az utótaggal jelölt növényvel szemben — spontán, vadon termő, rendszerint értéktelen, hitvány fajokat jelölnek (*borostyán*: *kutyaborostyán*, *cseresznye*: *kutyacseresznye*, *gyöngyvirág*: *kutyagyöngyvirág*, *ibolya*: *kutyaibolya* stb.). A *ló*- előtagúakban a *ló* szó a növény nagyobb voltára, esetenként az értéktelenségére is utal (*lósóska*, *lókamilla* stb. — vö. TESz.).

(2) Háziállatok neve: *csirkegomba*, *kakas* (-*gomba*, -*levelűfü*, -*mandikó*, -*tengeri*), *kotlóvirág*, *libadió*, *pipe* (-*burján*, -*fü*, -*virág*), *ruca-dió*, *tyúk* (-*virág*, -*dió*). A *kotló*-, *tyúk*- előtagúak, mint jeleztük, rendszerint tabura utalnak. A nagyságot megkülönböztető *tyúk*-, *ruca*- és *libadió* a mezőanalógia hatását mutatja.

(3) Vadon élő állatok neve: *békavirág*, *csigapaszuly*, *egérfa* (népetimológias az *égerből*), *farkas* (-*alma*, -*borostyán*, -*csere*, -*cseresznye*, -*csergő*, -*hársvirág*, -*levél*, -*levelű tejesburján*, -*virág*), *kígyó* (-*fokhagyma*, -*fü*, -*fügyökér*, -*hagyma*, -*kaktusz*, -*paszuly*, -*ugorka*, -*viasz*, -*virág*), *róka-gomba*, *tigrisliliom*, *tövüdisznó-burján*. A nagy megterheltségű *farkas*-előtagúak mérgező vagy haszontalan növényeket jelölnek. A *kígyó*-előtagúak szintén mérgező növényt jelölnek (*Helleborus purpurascens*) vagy hosszú (hagymás) gyökerű, szárú, termésű növényeket.

(4) Madarak neve: *bagolyfü*, *csóka* (-*hagyma*, -*picsóka*, -*puszulyka*, -*virág*), *darualma*, *fecske* (-*szegfü*, -*virág*), *galamb* (-*gomba*, -*saláta*), *golyavirág*, *kakukk* (-*fü*, -*saláta*, -*virág*), *madár* (-*cseresznye*, -*kék*, -*sóska*, -*szilva*), *szarkavirág*, *ülögomba*, *verébpuszulyka*. A *kakukk*-előtagúak viszonylag gyakoriak: egy közülük — hapaxként — *dísznövényt* jelöl (*kakukkfű* — *Coreopsis tinctoria*), a *kakukkvirág* a *berki szelőrózsza* (*Anemone nemorosa*), a *kakukksaláta* a *salátaboglárka* (*Ranunculus ficaria*) neve.

(5) Rovarak neve: *dongóvirág*, *légy* (-*fü*, -*gomba*), *pillangóvirág*.

(6) Állatok testrészének neve: *bagolyszem-puszulyka*, *bikatöküfű*, *egérfarküfű*, *farkasgegevirág*, *kecskekörmű-gomba*, *kígyónyelvüfű*, *kutyatökszilva*, *libalábú* (-*fa*, -*fü*), *lóherevirág*, *ökörfarkkóró* stb.

A növényekhez fűződő sokféle hiedelem, ősi vallási képzet hozta létre azokat a terminusokat, amelyeknek előtagja mitikus lények neve: *angyalvirág*, *ördög* (-fű, -rakolya), *ördögfasz*-levél (ez tükörfordítás a románból). Az *ördög*- előtagúak mérgezőek, gyógyításra is használatosak. — Mitikus asszociációkat tükröz a *csodafa* és az *életfa* neve is.

Az analitikus metaforáknak ebben a csoportjában jelen van a tárgyi világ is. Így előtagként szerepel:

(1) Élelmiszerek neve: *borvirág*, *cukor* (-borsó-, -fuszulyka, -körte, -murok, -petrezselyem, -répa, -virág), *csokoládépuszulyka*, *kása* (-puszulyka, -virág), *kávépaszuly*, *kenyérgomba*, *kiflipaszuly*, *laskagomba*, *morzsavirág*, *sörretek*, *tészta*lapu, *túró* (-gomba, -virág), *vaníliavirág*, *vaj* (-alma, -paszuly). A *cukor*- előtagúak jórészt a növény termésének édes voltát jelzik.

(2) Díszek, díszítésre használt anyagok: *bársony* (-rózsa, -virág), *bojtvirág*, *cérnavirág*, *csipkealma*, *fátyol* (-káposzta, -rózsa, -virág), *gyöngy* (-fa, -virág), *gyűrűvirág*, *gyűszűvirág*, *pántlikafű*, *patyolatrózsa*, *pongvolapitypang*, *recemuszkáté*, *selyem* (-fű, -repcsen, -virág), *szőrű*.

(3) Eszközök, tárgyak neve: *baltacim*, *bárkavirág*, *biciklis* búza, *csengettyűvirág*, *csengő* (-körte, -virág), *fűrészkaktusz*, *harangvirág*, *kacorpaszuly*, *kapadohány*, *kardvirág*, *kaszás* alma, *kockavirág*, *labdarózsa*, *lakatvirág*, *meszelővirág*, *pipaszárfa*, *sarlófű*, *seprűfuszulyka*, *síposfű*, *spárgapaszuly*, *szalma* (-paszuly, -rózsa, -virág), *szappanvirág*, *szegfű*, *tányéralma*, *tölcsérvirág*, *tükörvirág*, *üvegegres* stb.

(4) Anyagnevek: *arany* (-fűzfá-, kormos, -pármen, -pepin, -renet), *aranyzál*-fuszulyka, *büdöskőpaszuly*, *gyémántpuszulyka*, *porcelánpaszuly*, *szurokvirág*, *vasfű*, *viaszvirág*.

(5) Természeti elemek: *jégmajoránna*, *jégcsapretek*, *tűzliliom*.

(6) Égitest neve: *csillag* (-futó, -virág).

B. Az analitikus metaforák másik csoportjában az utótag metafora (22). Ezek között is vannak antronomorf elemek, amelyek utalhatnak — (1) rokonsági viszonyra: *tengerifű*, *kárfű* (népetimológia a *kárfiol*-ból); — (2) társadalmi szerepre, korra: *fingerbíró* 'fűzfásip', *jézsabonya* (népetimológia a *jézsamen*-ből); — (3) testrésze: *búza*fő 'búzakalász'. Ez utóbbi egyben tágulós metafora.

Nem növények, hanem növények termése, illetőleg a növényből eredő folyadék nevéként találunk olyan analitikus metaforákat, amelyekben az utótag valamely étel, ital neve: *mályvakenyér*, *szőlővíz* (*Lacrima viti*). Lehet az utótag valamely tárgy neve: *szegfűszeg*.

6. *Metafora* (220). Károly Sándor figyelmeztet rá, hogy a metaforák tartalmi típusainak van bizonyos univerzális jellege (Károly 1970. 242), és ezzel az univerzális jelleggel függ össze, hogy anyagunkban is elég gyakori a tükörfordításként kialakult metafora (ilyen értelemben ezek kölcsönelemek), és az is előfordul, hogy az idegen terminus népetimológiás változás eredményeként alakul át metaforává (pl. *portula* → *porkoláb*).

Kétségtelen, hogy a kisebb-nagyobb közösségek (etnikumok, tájegységek stb.) kultúrájában, nyelvében jelentős eltérések lehetnek abban a tekintetben, hogy a képszerű elnevezés mennyire produktív a metonimikussal szemben (egy korábbi dolgozatunkban ilyen jellegű különbségeket mutattunk ki a székely nyelvjárás és a többi hazai magyar nyelv-

járás között: Péntek 1978), valamint abban is számottevő különbség lehet, hogy milyen arányban jelentkeznek a metaforák egyes tartalmi típusai. További vizsgálatokat igényel az az elméleti felételezés is, hogy összefüggés van a nyelvjárás metaforizáló jellege és a kultúra szimbolizáló tendenciája között.

A tartalmi típusok közül feltűnőek az antropomorfikus elemek, így a növénynevekben szinte az emberi világ tükörképét látjuk viszont. Az esetek többségében az elnevezés már első formájában is képszerű, metaforikus, illetőleg ősi formájában egy archaikus tudatforma kifejezője. Ez az archaikus tudatforma, amelyben animista- és totemképződmények egyaránt lehettek, a későbbiekben mint mezőanalógia határozta meg a jelentésváltozások irányát, azaz az emberre vonatkozó terminusokat növénynevekként használhatta föl a nyelv. A szintetikus forma viszonylag gyakran egy korábbi analitikus szerkezetből keletkezett tapadással (ilyen analitikus szerkezetek alkotják az előző típusokat), sőt ugyanazon adatközlő nyelvhasználatában is felbukkan mind az analitikus, mind a szintetikus forma, a beszédhelyzettől függően. Az antropomorf metaforáknak a következő főbb tartalmi típusai mutathatók ki:

(1) Emberi cselekvés: *futó, lopó, tátingó*. A *futó* és a *lopó* tapadással alakult, a *tátingó* tükörszóként a románba is bekerült (*căscătoare*). Ezek a cselekvésre utaló terminusok a szűkebb értelemben vett perszönifikáció eszközei.

(2) Emberre jellemző állapot: *árvácska* (mint a TESz megjegyzi: „Növénynévként való alkalmazása valószínűleg idegen mintára megy vissza. A névadás talán népmesei szemléleten alapul, vagy pedig a vadon tenyésző növény kicsinységével, szerény külsejével van kapcsolatban“), *pofoncsapott, pofonvágott* (tapadással alakultak).

(3) Öltözet, dísz: *császárkorona, dámakonty, katonabojt, kisasszony-papucs, papszoknyája, Pistakalap*.

(4) Életkor, társadalmi helyzet, foglalkozás stb.: *kofa, leányka* (tükörfelfejtés), *nagynagysága, széplegény, tekintetesúr* stb.

(5) Emberi szerv, testrész: *árványhaj* (magyar fejlemény latin mintára), *koldusláb, menyecskeszem, paptöke, zsidószakáll* stb. Ebben a csoportban viszonylag sok a vulgáris név: ez rendszerint tükrözi (illetőleg befolyásolja, alakítja) a közösségnek a növényvel szembeni magatartását is: senki nem szedi, inkább kerüli az ilyen nevű növényt. — Ennek egyik alcsoportja szorosabb vallási asszociációkat tükröz, és ez együtt jár vallási jellegű preferenciákkal is: *Jézusvére, Jézussszív* (a katolikus Jegenyére jellemző), *Krisztusszív* stb.

(6) Személynévből alakult terminusok: *borzaskati, Julista, Pistike, Ricsatata*; ismert fajtanevek: *Ella, Izabella, Otelló* stb.; kultikus nevek: *Boldogasszony* (elvonás a Boldogasszony tenyere szerkezetéből), *Szent Ilona* stb.

(7) „Beszélő“ nevek: idegen mintára, tükörfelfejzésként főnevesített tiltó igealakok tartoznak ide: *nenyúljhozzám; nefelejcs, (felejcs, engem nefelejcs)* — ez utóbbi esetében a névadást az magyarázza, hogy a virág a szerelmi hűség szimbóluma volt. Szintén a szerelmi hűség szimbólumára utal a *szerelemalkat* terminus.

A metaforák következő nagy csoportját a zoomorf terminusok alkotják. Nagy számban szerepelnek növénynévként:

(1) Állatnevek: *banka, büdösbanka, fülemüle; báránka, cicamica, cicus, disznó, juh, kismalac, malac; sündisznó, tövisdisznó, csuka: koldustetű, zsidótetű.*

(2) Állatok testrészének neve: *galambbegy, kakastaréj, libaláb, libapampó, pulykaorr, rucaláb, sasköröm, szarkaláb, tyúksegg, tyúkszem, bakszaka, csikófarok, disznófül, disznóserte, kecskeszakáll, kutyatöke, lóhere, lószemű, macskafarka, macskaköröm, ökörfarok, ökörnyelv, ökörszem, szőr, tinóru; elefántormány, farkasfog, nyúlfarka, oroszlánszáj, rákfarak.*

(3) Állatnak tulajdonított termék, tárgy stb. (az előtag és az utótag szemantikailag összeférhetetlen, hangulati hatása emiatt erősebb): *fecskefonal, kakukktej, madárkenyér, madármorzsa; bakháló, kutyatej, macskaméz, ökörkalács; békaháló, békakosár, farkascserge, farkaslepedő, szarvaskereszt* (ebben a kategóriában is sok a tükörfelfejezés és a népetimológia).

Metaforikus növénynévként szerepel még tárgyak neve: *boglár, bojt, butykó, cérna, csap, csengő, cserge, csuporka, enyv, kupa, meszelő, orgona, pástortáska, seprű, sarkantyú, táska* stb., — valamely természetfeletti lénynek, bibliai személynek tulajdonított tárgy: *Judáspénz, Noé bárkája, ördögbocskor, ördögborda, ördögcérna*; — valamely élelem neve: *bábakalács, kenyérmorzsa, kifli, papsajt*; — anyagnév: *aranyka* (népetimológias fejlemény), *büdösköves* (*büdöskő* 'kén'); — időjárás jelenség, csapadékfeleség neve: *aranyeső, hópehely*; — kedveskedő szó; *ciróka, micóka.*

7. *Species pro specie metafora* (76). A köznyelvből is elsősorban állat- és növénynevek tartoznak ide. Éppen mivel a növényismeret bizonytalan, nem mindenki ismeri (vagy nem egyformán ismeri) a fajok, alfajok, génuszok vagy a népi tapasztalat által megkülönböztetett más növénycsoportok közötti különbségeket, gyakori a tévesztés, a nevek összecserélése. A magyarban ehhez járul még az, hogy a hivatalos növénynévhasználat meglehetősen önkényesen alakult, nem vette kellőképpen figyelembe a népi terminológiát. Ezért nem lehet a népi növénynévhasználatot tekinteni egyértelműen hibásnak: gyakran éppen annak van nagyobb hagyománya. Pl. a többször említett bab a köznyelvi használatban '*Phaseolus*' jelentésű, így a népi terminológiában meglévő '*Vicia fába*' jelentés alapján *species pro specie metafora*, holott éppen ez az ősibb jelentés, tehát inkább a köznyelvi használat metaforikus.

Az ismeretek bizonytalansági szintje szerint három csoportot különíthetünk el:

(1) Vannak a népi növénynevek között olyanok, amelyek elterjedtek a vizsgált terület nagy részén (vagy egészén), így fel sem merülhet a kétség, hogy a névhasználat egyéni tévesztés eredménye. Pl. *árvacsalán* '*Urtica urens*', *baraboly* '*Solanum tuberosum*', *borostyán* '*Syringa vulgaris*', *cserfa* '*Alnus glutinosa*', *hunyor* '*Polygonum*', *kecskerágó* '*Loranthus* és *Viscum*', *kenyérgomba* '*Boletus*', *kisasszonypapucs* '*Aconitum cammarum*', *mogyoró* '*Solanum tuberosum*', *szőlő* '*Ribes rubrum*' stb.

(2) Más esetekben fennáll annak a lehetősége, hogy a névcseré a növény bizonytalan ismeretét tükrözi, mivel azonban az adatok nem

hapaxok, az sem kizárt, hogy ezek a nevek az adott közösségben nem egyéniek. Pl. borsóvirág '*Lathyrus tuberosus*', cikória '*Taraxacum officinale*', cserefa '*Quercus petraea*', jácintus '*Scilla bifolia*', kamilla '*Tripleurosperum inodorum*, *Matricaria discoidea*', kökörcsin '*Adonis vernalis*', szegfűgomba '*Ramaria*', tubarózsa '*Paeonia officinalis*' stb.

(3) A névtévesztés, a bizonytalan ismeret valószínűbb a hapaxokban (ezt a bizonytalanságot gyűjtés közben is éreztük, és ?-lel jelöltük). Pl. hóvirág '*Anemone nemorosa*', kardvirág '*Lilium bulbiferum*', kecskerágó '*Lathyrus vernus*', labdarózsa '*Hydrangea opuloides*', lóhere '*Anthyllis vulneraria*', szarkaláb '*Nigella damascena*' stb.

8. Analitikus species pro specie metafora (172).

A. Az előtag más növény neveként ismert, az utótag:

(1) Általános jelentésű növénynév (fű, gomba, virág stb.). Pl. barabolyvirág '*Lathyrus tuberosus*', barackvirág '*Clarkia elegans*', borsfa '*Ribes aureum*', borsóvirág '*Lathyrus odoratus*', citrusgomba '*Ramaria*', csalánvirág '*Coleus blumei*', csipkegomba '*Ramaria flava*', dohányvirág '*Nicotiana glauca*', gyapotvirág '*Eriophorum latifolium*', kaporvirág '*Cosmos bipinnatus*', kenderfű '*Galeopsis*', kukoricavirág '*Clorohytum comosum*', paprikaburján '*Galinsoga parviflora*', paszulyvirág '*Ipomoea*', petrezse-lyemvirág '*Adonis vernalis*', szegfűgomba '*Marasmius ordeades*', szőlővirág '*Abutilon striatum*', tökkaktusz '*Echinopsis eyriesii*', zabfű '*Avena fatua*'. Ezekben a példákban kicsi a valószínűsége annak, hogy az utótag tapadásával az előtag species pro specie metaforává váljék, az ugyanis rendszerint jobban ismert (éppen ezért ahhoz hasonlított), más növény neveként használatos. (Erre esetleg alkalmilag, sajátos beszédhelyzetben kerülhet sor. Pl. Milyen gombát szedtél? — Szegfűt.)

(2) A nevek többsége fajtanév, az utótag éppen a fölérendelt faj vagy génusz neve. Pl. az almafajták közül: citromalma, eperalma, narancsalma; babfajták: akácpaszuly, borsópaszuly, kakaópaszulyka, rózsafuszulyka, sompaszuly stb.; kukoricafajták: búzakuporica, muroktenger, rizskása-törökbúza stb.

(3) A következő terminusok átmenetiek: az utótag a népi terminológiában bizonytalanabb növénycsoport jelölője (ez mindenképpen génusz fölötti), így problémái az első csoportéhoz hasonlatosak. Pl. bükkfenyő '*Abies alba*', fűzfáróza '*Chaenomeles lagenaria*', citromrózsa '*Kerria japonica*' stb.

B. Népelesebb az a Károly Sándortól is jelzett csoport, amelyben az utótag használata metaforikus (Károly 1970. 244). Ezek azok a terminusok, amelyek jelzős fajnevek ugyan, de az utótag más génusznak a neve, ezért ebben a metaforikus használatban egybeirandó. Valószínűleg ilyenekből alakul tapadással a species pro specie metafora.

(1) Az ilyen nevek többségében az előtag melléknévi jelző. Így voltaképpen nem akác a hosszútövisű-akác (*Gleditschia triacanthos*) és a sárgaakác (*Laburnum anagyroides*), a boglárók közül nem boglár a fehér-boglár (*Tanacetum parthenium*), a kékboglár (*Ageratum houstonianum*). Ilyen jellegű népi név a földi borostyán, ősziborostyán '*Phlox paniculata*', a sárgaborostyán '*Forsythia intermedia*', a vadborzsalék '*Ajuga reptans*', a vadbúza '*Lolium temulentum*', a vadceller '*Ranunculus*

acris, a vadcsombord *'Thymus'*, a díszfenyő *'Biota orientalis + Thuja occidentalis'*, a duplafukszia *'Zygocactus truncatus'*, nyárfukszia *'Consolida ajacis'*, a vízfukszia *'Impatiens walleriana'*, a sárgagörgina *'Rudbeckia laciniata'*, az erdeigyöngyvirág *'Polygonatum'*, a kékgyöngyvirág *'Muscari comosum, M. botryoides, Scilla bifolia'* stb.

(2) Vannak olyanok ebben a csoportban, amelyekben az előtag maga is metaforikus. Pl. törökbúza *'Zea mays'*, pakulárdohány *'Verbascum phlomoides'*, kutyagyöngyvirág *'Polygonatum'*, kutyarózsa *'Adonis vernalis'*, kőrózsa *'Saxifraga sarmentosa'*, szalmarózsa *'Helichrysum bracteatum'*.

(3) Hasonló a 'fenyőtoboz' jelentésű fenyőkörte és a 'száraz babina' jelentésű paszuly*szalma* terminus is.